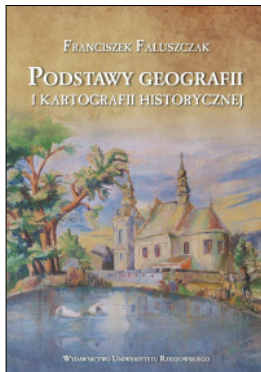

Franciszek Faluszczyk: Podstawy geografii i kartografii historycznej,
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2019, ss. 210

Książka *Podstawy geografii i kartografii historycznej* ukazała się w 2019 r. nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Rzeszowskiego. Opracowanie składa się z wprowadzenia oraz sześciu rozdziałów, którym towarzyszą spisy literatury pomocniczej. Do tekstu nie dołączono podsumowania. Tekst jest zilustrowany 75 rycinami, załączono również jedną tabelę. Autor, dr Franciszek Faluszczyk, jest pracownikiem Zakładu Kartografii i Turystyki Historycznej w Instytucie Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego

We wprowadzeniu Autor objaśnia, że praca jest przeglądem pojęć i metod stosowanych w geografii historycznej na przykładach z południowo-wschodniej Polski. Definiuje on geografę historyczną nie jako naukę pomocniczą, ale, za twórcami czasopisma „*Studia Geohistorica*”, jako „paradygmat badawczy odpowiadający »powrotowi do przestrzeni« we współczesnych naukach społecznych oraz humanistycznych” (s. 7). Książka ma stanowić podręcznik przeznaczony dla studentów kierunków humanistycznych.

Rozdział pierwszy, *Pojęcie geografii historycznej*, rozpoczyna się od krótkiego omówienia pochodzenia definicji geografii, dalej zaś następuje przejście do

definicji geografii historycznej, jej miejsca w systemie nauk, celów i przedmiotu badań. Poczynając od starożytności, przez średniowiecze i nowożytność, Faluszczyk opisuje kolejnych badaczy geografii i historii (etapu nienaukowego i naukowego) poprzez pryzmat ich poglądów oraz dokonania podając (rozległe) fragmenty ich dzieł. Niestety brak jest odnośników, skąd dokładnie pochodzą zamieszczone cytaty. W tekście znajduje się bardzo dużo informacji o historii geografii w nawiązaniu do wątków geografii historycznej. Według Autora geografia historyczna zaczęła się kształtować w XVI w. dzięki Abrahamowi Orteliusowi i Filipowi Cluveriusowi. W odniesieniu do wątków polskich, przytacza m.in. Stanisława Stroynowskiego, Wincentego Pola czy Franciszka Szwarzenberga-Czernego. W rozdziale nie pojawia się jednak postać Joachima Lelewela, pomimo opublikowania przez niego w połowie XIX w. atlasu historycznego¹. Jedyń jego publikację z 1818 r. (*Badania starożytności we względzie geografii*) wskazano w proponowanej literaturze na końcu rozdziału. Faluszczyk podaje miejsce geografii historycznej w obrębie geografii ekonomicznej według klasyfikacji nauk geograficznych Stanisława Leszczyckiego. Na końcu rozdziału zamieszczono definicje geografii historycznej według różnych badaczy. W rozdziale pierwszym pojawia się niewiele refleksji autora. Przykładem może być *passus* dotyczący psychogeografii, gdzie niestety zupełnie bezkrytycznie opisane zostały prace Cesarego Lombroso².

¹ J. Lelewel, *Géographie du moyen âge, étudiée par Joachim Lelewel. Atlas composé de cinquante planches gravées par l'auteur, contenant 145 figures et cartes générales ou spéciales [...] accompagnées de 11 cartes explicatives et de deux articles géographiques*, Bruxelles 1850.

² Ilustracją problemu braku krytyki może być np. następująca publikacja: W. Zalewski, *Biologia kryminalna, czyli o właściwym miejscu nauk ścisłych*

Rozdział drugi zatytułowano *Źródła geografii historycznej*. Bardziej trafny wydawałby się tytuł *Źródła w geografii historycznej*, ponieważ Faluszczak podaje tutaj rodzaje źródeł wykorzystywanych do badań. Wymienia źródła obserwacyjne, pomiarowe statystyczne, pomiarowe kartograficzne oraz toponomastyczne. Opisując źródła obserwacyjne w grupie obserwacji pośrednich wymienia te czynione na podstawie źródeł, które prezentuje w kolejnych równoważnych podrozdziałach. Nazywanie źródeł kartograficznych omówionych w rozdziale jako pomiarowych może być mylące, ponieważ Autor analizuje jedynie mapy powstałe do końca XVIII w. Tak więc w większości nie były one oparte na dokładnych pomiarach w terenie, czego nie zaznaczono w tekście. Faluszczak dokładnie przedstawił mapy interesujących go ziem (ruskich, wschodniogalicjskich, zachodnioukraińskich) od najstarszych, w tym te nieistniejące obecnie (zniszczone prawdopodobnie już w VII w n.e.). Fragment dotyczący map zdominował rozdział o źródłach – zajmuje prawie 25 z 32 stron.

W rozdziale trzecim (*Podstawy kartografii*) Autor przedstawia dzieje postrzegania Ziemi (od płaszczyzny do geoidy), szczegółowo omawia pojęcia związane z kartografią i opracowywaniem map, sposoby klasyfikacji map, a także zagadnienia związane z Systemami Informacji Geograficznej (GIS). Według niego: „Podstawowym obiektem badań kartografii historycznej jest dawna mapa, stanowiąca z jednej strony odzwierciedlenie metodyki kartograficznej badanej epoki, a z drugiej strony przestrzenne przedstawienie obiektów i zjawisk typowych dla okresu, dla którego mapa ma być reprezentatywna” (s. 90). Jest to jednak definicja zakresu badawczego historii kartografii opisywanego przez Raleigh A. Skeltona³ czy

Johna B. Harleya i Davida Woodwarda⁴. Wspomniani autorzy zaznaczają wyraźną różnicę pomiędzy historią kartografii, a kartografią historyczną. W zakres kartografii historycznej wchodzi według nich rekonstruowanie dawnej przestrzeni czy przedstawianie danych historycznych na mapach. Co ciekawe, Faluszczak podaje podobną definicję historii kartografii już dwie strony później. Na to, że Autor nie rozróżnia pojęć kartografii historycznej i historii kartografii wskazuje również to, że używa naprzemiennie sformułowań „mapa dawna” i „mapa historyczna” – np. w podrozdziale III.3. *Klasyfikowanie map historycznych*, gdzie ma na myśli mapy dawne. Jednak przedstawioną przez niego klasyfikację można odnieść do wszystkich map generalnie. Omawiając mapy dawne, nie wspomina on nic o prawach własności i możliwościach reprodukcji map, chociaż to ważne i powszechnie poruszane współcześnie zagadnienie. Píše za to, że ważne jest upublicznianie wypracowanych danych przestrzennych do ponownego użycia przez inne osoby. Zastanawia również silne utożsamianie GIS i przestrzennych baz danych z mapami bez odniesienia do powszechnie już dziś stosowanego podziału na numeryczny model krajobrazu (ang. *Digital Landscape Model*) i numeryczny model kartograficzny (ang. *Digital Cartographic Model*)⁵.

Ostatnie trzy rozdziały są poświęcone krajobrazowi naturalnemu (IV), historycznemu (V) oraz kulturowemu (VI). W pierwszym z nich autor zauważa konieczność korzystania przez historyków z ustaleń specjalistów z innych dziedzin (np. klimatologów), a także konfrontowania źródeł pisanych z wynikami badań środowiska. W przypadku źródeł pisanych

w wyjaśnieniu przyczyn przestępczości, „Archiwum Kryminologii”, 29–30, 2008, s. 253–266.

³ R.A. Skelton, *Maps. A historical survey of their study and collecting*, Chicago 1972, s. 62.

⁴ *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. J.B. Harley, D. Woodward, Chicago 1987 (The History of Cartography, 1), s. xvii (https://press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V1/Volume1.html, dostęp: 13 maja 2021).

⁵ K. Brassel, R. Weibel, *A review and conceptual framework of automated map generalization*, „International Journal of Geographical Information Systems”, 2 (3), 1988, s. 229–244.

odnoszących się do krajobrazu naturalnego Faluszczak wspomina *Chorografię* Jana Długosza oraz ogólnie nawiązuje do źródeł pisanych sprzed epoki Oświecenia oraz późniejszych rejestrujących obserwacje meteorologiczne. Nie wymienia jednak innych przykładów źródeł i możliwości ich wykorzystania (np. lustracji dóbr królewskich) do badań z zakresu historii środowiskowej (Autor proponuje te źródła dopiero w rozdziale o badaniach osadnictwa, tj. VI.2). Następnie omawia zagadnienia związane z geologią, glebami, rzeźbą terenu, wodami oraz klimatem. Omawiając gleby, Faluszczak odnosi się do współczesnej bonitacji gleb, ale nie zaznacza, że nie musi mieć ona przełożenia na ich wydajność w czasach historycznych⁶. Kluczowe różnice w przydatności gleb wynikają z technik nawożenia i uprawy, jakże odmiennych przed wiekami. Wpływ na to mają także warunki wodne, które również ulegają zmianom. Za budzące wątpliwości można również uznać stwierdzenie, że „każde osiedle mieszkalne konserwuje teren, chroniąc go przed procesami denudacyjnymi”. Trudno się zgodzić, że przekształcenie obszaru w celu osadnictwa w jakikolwiek sposób go konserwuje. Elementy składowe klimatu, takie jak temperatura powietrza czy opady, scharakteryzowano na poziomie szczegółowości pogody, podając definicje np. burzy czy mgły. Faluszczak wspomina o pojęciu historii środowiskowej dopiero w podrozdziale o zmianach klimatycznych, mylnie wskazując, że jest to główny punkt zainteresowania badaczy związanych z tą dziedziną. Jednak – co istotne – w całym rozdziale o krajobrazie naturalnym Autor prezentuje przykłady obustronnego oddziaływania na siebie człowieka i środowiska przyrodniczego.

W rozdziale piątym (*Krajobraz historyczny*) Faluszczak omawia rodzaje granic oraz metody ich rekonstrukcji. Według Autora

krajobraz historyczny „tworzą jednostki administracyjne i ich granice” (s. 155) od poziomu najbardziej zgeneralizowanego (np. podział katastralny) do najmniej (państwa). Dyskusyjne jest zawarte w tym rozdziale stwierdzenie, iż granica przestała być na mapie jedynie linią, a stała się poligonem dopiero „wraz z przeniesieniem się kartografii do edytorów grafiki wektorowej (w tym systemów GIS)” (s. 160) i dopiero to pozwoliło na pomiary powierzchni. Przedstawiając zagadnienie w ten sposób, Autor pominął zupełnie metody pomiaru stosowane w kartometrii. W ostatniej części rozdziału pochylił się dokładniej nad podziałami administracyjnymi świeckimi i kościelnymi Małopolski, opisując każde z województw dla okresu od około XIII do XVIII w.

Ostatni rozdział podręcznika jest poświęcony krajobrazowi kulturowemu (VI), a Autor omawia w nim badania nad osadnictwem i szlakami komunikacyjnymi. W podrozdziałach poświęconych osadnictwu Faluszczak przedstawia wiele zagadnień odnoszących się do współczesności, a nie czasów historycznych. Jednak wątpliwość, czy wiedzę o obecnie występujących zjawiskach i mechanizmach można bezpośrednio przenieść na czasy historyczne podnosi jedynie w odniesieniu do samego wskaźnika urbanizacji. W badaniach sieci dróg zupełnie pominięto wagę map Karola Perthéesa, a nacisk położono na mapy Rizziego Zannoniego i Josepha Liesganiga.

W pracy brakuje syntezy trzech ostatnich rozdziałów i ciągłości pomiędzy nimi, a także refleksji o zależnościach między omawianymi kolejno rodzajami krajobrazu. Jedynie w pierwszym akapicie rozdziału szóstego Autor wspomina o tym, że krajobraz kulturowy jest „wynikiem zmian, które wprowadziła działalność człowieka w krajobrazie naturalnym” (s. 174).

Na efektywność samodzielnej pracy z podręcznikiem przez studentów może mieć wpływ nikłość przypisów w tekście. Przydatne byłyby odniesienia do

⁶ A. Wyczański, *O badaniu pólów zbóż w dawnej Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 16 (2), 1968, s. 251–271.

obszernych spisów literatury pomocniczej na końcu rozdziałów, bowiem autor określił je we wprowadzeniu jako „zestaw bibliograficzny, który ma stanowić zaproszenie i inspirację do samodzielnego pogłębienia treści geograficzno-historycznych” (s. 8). Spisy proponowanej literatury wymagałyby jednak uzupełnienia. Brakuje np. monografii *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych* pod redakcją Andrzeja Czernego czy książki Urszuli Mygi-Piątek o krajobrazie kulturowym z 2012 r.⁷ oraz opracowań Michaela R.G. Conzena o morfologii miasta⁸. Brak jest również odwołania w tekście do takich serii wydawniczych jak *History of Cartography* z University of Chicago Press, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu* czy *Atlas Historyczny Polski* (w jednym ze spisów literatury dodatkowej podano jedynie tom płocki z 1958 r.). Proponując dodatkową lekturę czasopism czy publikacji pokonferencyjnych, Autor pominął „e-Perimetron”, „Imago Mundi” oraz serię wydawniczą *Z dziejów kartografii*. Czasem Faluszczyk, powołując się na innych badaczy, nie wskazuje, z którego opracowania korzystał. Przytaczając klasyfikację nauk geograficznych według Stanisława Leszczyckiego w rozdziale pierwszym w spisie literatury pomocniczej nie umieścił żadnej publikacji tego autora. Z kolei w rozdziale szóstym (VI.5) podał typologię centrów osadniczych według Bogusława Krasnowolskiego⁹ bez podania nazwiska autora. Wymienia jednak jego książkę w spisie literatury pomocniczej. Zdarza się również, że pozycji wspomnianego autora nie

ma w proponowanej literaturze na końcu rozdziału (np. w przypadku cytowanych definicji miasta na s. 187 w rozdziale szóstym). Niestety zdarzyło się też przytoczyć ustalenia bez podania ich autora. Taką sytuację udało się zauważyć w przypadku pracy Cezarego Buśki¹⁰ o strukturze działek wykorzystanej w rozdziale szóstym (VI.5 *Elementy planu miasta*, s. 193). Brak jest również źródeł dla statystyk. Przykładowo w podrozdziale o urbanizacji Autor podaje, że pod koniec XVIII w. na Litwie i Koronie było 1414 miast, w tym jedynie siedem z liczbą mieszkańców powyżej 10 tys., a w innym miejscu wymienia udział ludności miejskiej w ludności ogółem w latach 1800 i 1900.

Problem braku źródeł odnosi się niestety również do ilustracji zamieszczonych w podręczniku. Spośród 75 rycin znajdujących się w książce jedynie przy czterech podano dokładne źródło. Stąd też trudno wywnioskować, które są autorstwa Faluszczyka. Przy bogato występujących wizerunkach badaczy, których poglądy przytacza Autor, nie wskazano ich pochodzenia. Ten sam problem dotyczy reprodukcji map dawnych – nie podano sygnatur archiwalnych lub adresów stron internetowych, na których są udostępniane. W rozdziale poświęconym kartografii znalazło się dziewięć rycin przedrukowanych z innego, starszego opracowania (s. 102–115). Niestety w książce nie podano ich źródeł, a podczas pracy nad recenzją nie udało się ustalić ich pochodzenia. Niemniej jednak należy zauważyć, że rycina mająca według podpisu Autora podręcznika przedstawiać rzeźbę terenu za pomocą barw jest czarno biała i użyto na niej szrafów (s. 115). Tak więc nie dość, że wykorzystane zostały cudze prace, to dodatkowo bywają błędnie opisane. Warto również zwrócić uwagę na rycinę obrazującą różnicę między geoidą, a elipsoidą ze s. 89 w tym samym rozdziale.

⁷ *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, <https://phavi.umcs.pl/at/attachment-s/2016/0708/103742-czerny-dawne-mapy-07-07-low-res.pdf> (dostęp: 22 września 2021); U. Myga-Piątek, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Katowice 2012, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/60474> (dostęp: 22 września 2021).

⁸ M.R.G. Conzen, *Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis*, London 1960.

⁹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1 i 2, Kraków 2004.

¹⁰ C. Buśko, *Z badań wewnętrznego rozplanowania działki mieszczańskiej na Śląsku*, w: *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, red. K. Wachowski, Wrocław 1995.

Wszystkie opisy na ilustracji są w języku angielskim, co również wskazuje na użycie ryciny nieprzeznaczanej pierwotnie do tej książki. Przy wpisaniu w wyszukiwarce internetowej słów kluczowych („elipsoid”, „geoid”) odnalezienie jej nie sprawia żadnej trudności, a pierwszy raz pojawiła się na stronie należącej do uniwersytetu w Oklahomie (University of Oklahoma). W rezultacie, Autor nie tylko nie podejmuje w podręczniku problematyki praw autorskich w odniesieniu do publikacji danych czy reprodukcji map dawnych, ale także nie daje w tym zakresie dobrego wzoru czytelnikom – studentom, do których adresuje we wstępie swoją książkę.

W pracy zdarzają się również powtórzenia fragmentów zdań, jak np. na nieodległych stronach 119 i 125 („Taki proces swoistego »wtłaczania« minionej rzeczywistości przestrzennej w ramy współczesnych aplikacji pozwalających na profesjonalną analizę zależności przestrzennych stanowi wyzwanie teraźniejszości” – w kontekście hGIS).

Podsumowując, koncentracja Autora na ziemiach Polski Południowo-Wschodniej (czego nie sygnalizuje w tytule, acz zaznacza we wstępie) stanowi zarówno wadę, jak i zaletę opracowania. Za pozytywne należy uznać, że pozwoliło to Autorowi na dokładniejsze omówienie tego obszaru, choć nie zawsze jest on konsekwentny wobec wyznaczonych sobie ram przestrzennych. Niestety zarazem doprowadziło to do

ograniczeń w wykorzystaniu opracowania. Podręcznik jest dość krótki (210 stron) jak na tak rozległą tematykę, jaką jest geografia historyczna. Sprawia to, że większość tematów omówiono pobieżnie lub zostały jedynie zasygnalizowane. Pełne zrozumienie wielu zagadnień wymagałoby od czytelnika pracy własnej z innymi lekturami. W odniesieniu do badań interdyscyplinarnych Autor zauważa jedynie potrzebę korzystania przez historyka z wyników prac badaczy z innych dyscyplin i porównywania wyników. Nie podnosi jednak kwestii konieczności stałej pracy zespołów złożonych z różnych specjalistów.

Należy zauważyć, że wniosek Bogumiła Szadego z recenzji *Geografii historycznej* Jana Tyszkiewicza¹¹ pozostaje wciąż aktualny – geografia historyczna jako nauka potrzebuje kompleksowego podręcznika. Wśród mankamentów książki Franciszka Faluszczaaka należy również wymienić to, że wbrew tytułowi Autor nie porusza zagadnień związanych z kartografią historyczną, a omawia zagadnienia związane z podstawami samej kartografii czy historii kartografii. Niestety, istotna luka w piśmiennictwie z zakresu kartografii historycznej – istniejąca zarówno w literaturze polskojęzycznej, jak i zagranicznej – wciąż czeka na wypełnienie. ■

Katarzyna Słomska-Przech
(Warszawa)

¹¹ B. Szady, [rec.] Jan Tyszkiewicz, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa 2014, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 64 (3), 2016, s. 387–398.